

Άρθρο

Ένα μοντέλο συνεχιζόμενης εκπαίδευσης για τις θεραπείες μέσω τεχνών στην ογκολογία

Γεωργία Αρώνη

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα περιγραφή αναφέρεται στην εμπειρία του προγράμματος συνεχιζόμενης εκπαίδευσης «Οι Θεραπείες μέσω Τεχνών στην Ογκολογία», στο Πανεπιστήμιο Alanus Hochschule für Kunst und Gesellschaft στη Βόννη της Γερμανίας. Εστιάζει στην αλληλεπίδραση και στη συσχέτιση των πεδίων της Μουσικοθεραπείας, της Εικαστικής Θεραπείας και της Χοροθεραπείας όπως αυτά απαντώνται στο πρόγραμμα, με σκοπό να επιμορφωθούν οι θεραπευτές μέσω τέχνης ως προς τις βασικές αρχές της ογκολογίας καθώς και της ψυχο-ογκολογίας. Ειδικότερα αναφέρεται στο σχεδιασμό, στην οργάνωση και στο περιεχόμενο της συγκεκριμένης εκπαίδευσης.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ

ογκολογία, ψυχο-ογκολογία, καρκίνος, θεραπείες μέσω τέχνης, συνεχιζόμενη εκπαίδευση, Γερμανία

Η **Γεωργία Αρώνη** είναι κλινική χοροθεραπεύτρια BTD- GDTR Sr, με παράλληλες σπουδές στα Παιδαγωγικά και τον Ελληνικό Πολιτισμό. Είναι μέλος του Berufsverband der TanztherapeutInnen Deutschlands (BTD) καθώς και της Ένωσης Χοροθεραπευτών Ελλάδας (ΕΧΑ). Τα τελευταία χρόνια ζει στη Γερμανία και εργάζεται σε κλινική αποκατάστασης στο τμήμα Ψυχοσωματικής και Ψυχοθεραπείας, με ασθενείς οι οποίοι παρουσιάζουν ένα ευρύ φάσμα διαταραχών. Έχει εργαστεί σε διάφορα κλινικά πλαίσια με χρόνιους ψυχικά ασθενείς, με χρήστες ουσιών και έχει σχεδιάσει και οργανώσει καινοτόμα εκπαιδευτικά προγράμματα για εφήβους και παιδιά. Εστιάζοντας στην αντιμετώπιση του ψυχικού και συναισθηματικού τραύματος μελετά, ασκεί και διδάσκει την πρακτική της Αυθεντικής Κίνησης. Παράλληλα συντονίζει σεμινάρια και εργαστήρια για επαγγελματίες ψυχικής υγείας καθώς και για το ευρύ κοινό.

Email: aronig@t-online.de

ΨΥΧΟ-ΟΓΚΟΛΟΓΙΑ

Η διάγνωση της νόσου του καρκίνου δημιουργεί στον ασθενή μια τεράστια ψυχική δυσφορία με τραυματικές συνέπειες όπου ενδοπροσωπικοί, διαπροσωπικοί και κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες διαμορφώνουν την προσαρμογή σε αυτήν τη νόσο (Breitbart & Alici 2009). Η Ψυχο-Ογκολογία (psycho-oncology) είναι

«ένα πεδίο το οποίο ασχολείται με την ψυχολογική απάντηση στον καρκίνο των ασθενών, των οικογενειών τους και των κλινικών

γιατρών, καθώς επίσης και με τους ψυχολογικούς, συμπεριφορικούς και κοινωνικούς παράγοντες που επηρεάζουν τον κίνδυνο για καρκίνο, την ανίχνευση του καρκίνου και την επιβίωση από αυτόν» (Breitbart & Alici 2009: 21).

Εμφανίστηκε ως υποειδικότητα στο πλαίσιο της ογκολογίας περίπου το 1970 από τον Ελβετό γιατρό Fritz Meerwein καθώς και στα πλαίσια της ψυχιατρικής και της ψυχοσωματικής ιατρικής (Schwartz 2007).

Οι στόχοι της ψυχολογικά προσανατολισμένης αντικαρκινικής φροντίδας αφορούν: α) την υποστήριξη των ασθενών στην επεξεργασία και

διαχείριση της νόσου και της ψυχικής δυσφορίας που νιώθουν, β) τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των ασθενών και των οικογενειών τους, και γ) την αναγνώριση και θεραπεία των ψυχιατρικών διαταραχών που επιπλέκουν την πορεία και τη θεραπεία της νόσου (Gruber & Weis 2009).

Με σκοπό την ανταπόκριση των ειδικών αναγκών αυτού του πληθυσμού, σχεδιάζονται εκπαιδευτικά προγράμματα, ώστε οι επαγγελματίες υγείας να είναι σε θέση να υποστηρίξουν την ψυχιατρική φροντίδα των ασθενών αλλά και των οικογενειών τους σε όλα τα στάδια της νόσου, συμπεριλαμβανομένης και της επιβίωσης από τον καρκίνο.

Μέσα στο πλαίσιο των θεραπευτικών παρεμβάσεων, οι Θεραπείες μέσω Τεχνών (Künstlerische Therapien) εφαρμόζονται στη Γερμανία και διευρύνονται συνεχώς σε κλινικές αποκατάστασης, εξωτερικά ιατρεία, ξενώνες, ογκολογικές κλινικές, αλλά και μονάδες παρηγορητικής φροντίδας. Οι έρευνες των τελευταίων ετών στον τομέα της Ογκολογίας αναδεικνύουν ενδιαφέροντα αποτελέσματα. Συγκεκριμένα στο πεδίο της χοροθεραπείας, πραγματοποιούνται και αξιολογούνται ερευνητικές εργασίες οι οποίες αφορούν τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των ασθενών, την αύξηση της ζωτικότητας, τη μείωση της κατάθλιψης (Bradt, Goodill & Dileo 2011). Ταυτόχρονα στο πεδίο της μουσικοθεραπείας βρίσκουμε μελέτες οι οποίες αναδεικνύουν θετικά συμπεράσματα αναφορικά με την μείωση του πόνου, την αλλαγή της διάθεσης καθώς και τη μείωση του άγχους σε καρκινοπαθείς ασθενείς (Bradt, Dileo, Grocke and Magill 2011). Πολλες μελέτες αναδεικνύουν πως με την εφαρμογή της εικαστικής θεραπείας, παρατηρείται μείωση του πόνου καθώς και μια γενικότερη βελτίωση στην ψυχολογική και φυσική υγεία του ασθενούς (Monti et al. 2006· Nainis et al. 2002). Τα τρία συγκεκριμένα επιστημονικά πεδία αναφέρονται και αποτελούν μέρος των ψυχο-ογκολογικών μέτρων στις κατευθυντήριες οδηγίες της Γερμανικής Ογκολογικής Εταιρείας (DKG-Deutsche Krebsgesellschaft) στη θεραπεία του καρκίνου του μαστού (Kreienberg et al. 2008).

Μέσα από αυτό το πρίσμα, μπορούν να προσφέρουν ένα συμβολικό δοχείο (container) ώστε να υποστηρίξουν τον ασθενή κατά τη διάρκεια της νόσου και να του παρέχουν: α) τη δυνατότητα έκφρασης των συναισθημάτων του β) τη δημιουργία ενός σωματικού και συναισθηματικού στηρίγματος που αφορά την έννοια της ταυτότητας γ) την αναζήτηση και χρήση πηγών στήριξης κατά τη διαδικασία προσαρμογής της νόσου δ) τη μείωση ορισμένων συμπτωμάτων που συνοδεύουν

την νόσο ε) τη βελτίωση του αισθήματος της αυτοεκτίμησης και στ) τη βελτίωση της ποιότητας ζωής του (Mannheim 2014).

Κατά συνέπεια, διαμέσου των Θεραπειών μέσω Τεχνών, οι ασθενείς αναπτύσσουν την ψυχική τους αντοχή ενεργοποιώντας τις κοινωνικές, σωματικές και ψυχικές τους πηγές, οι οποίες λόγω της νόσου είχαν στερέψει (Gruber & Weis 2009).

ΔΙΑΦΩΡΩΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Πρώτο τριήμερο

Το συγκεκριμένο πρόγραμμα πραγματοποιήθηκε στη Βόννη της Γερμανίας στο ιδιωτικό πανεπιστήμιο Alanus Hochschule für Kunst und Gesellschaft, το οποίο προσφέρει τμήματα σπουδών στις Καλές Τέχνες, στο Θέατρο, στην Εικαστική Θεραπεία, στα Παιδαγωγικά Waldorf και στην Ευρυθμία. Η επιμόρφωση απευθύνεται σε θεραπευτές μέσω τέχνης, ειδικότερα σε εκείνους που εφαρμόζουν τη Μουσικοθεραπεία, τη Χοροθεραπεία και την Εικαστική Θεραπεία. Σημαντική ωστόσο προϋπόθεση για τη συμμετοχή στο πρόγραμμα, αποτελεί η ολοκλήρωση ενός εκπαιδευτικού προγράμματος σε ένα από τα αντίστοιχα πεδία, το οποίο να είναι αναγνωρισμένο από την Ομοσπονδιακή Ένωση των Θεραπειών μέσω Τεχνών (Bundesarbeitsgemeinschaft Künstlerischer Therapien – BAGKT). Το πρόγραμμα πραγματοποιείται σε σύνολο 48 ωρών και είναι διαρθρωμένο σε δύο τριήμερα. Στο πρόγραμμα διδάσκουν: η Jutta Beckerle, ειδικευμένη γιατρός στον τομέα της ψυχοσωματικής ιατρικής και ψυχοθεραπείας, η Elana Mannheim, χοροθεραπεύτρια και ψυχο-ογκολόγος, ο μουσικοθεραπευτής Jens-Peter Rose και η εικαστική θεραπεύτρια Alexandra Hopf.

Το πρώτο τριήμερο έλαβε χώρα κατά τη χρονική περίοδο 7-9 Φεβρουαρίου 2014. Η ομάδα των συμμετεχόντων αποτελούνταν από τέσσερις χοροθεραπεύτριες, πέντε εικαστικούς θεραπευτές και τέσσερις μουσικοθεραπευτές Την πρώτη ημέρα της συνάντησης, η υπεύθυνη γιατρός εστίασε στις βασικές αρχές της ογκολογίας, όπως για παράδειγμα στους κύριους τύπους του καρκίνου, ενώ παράλληλα δόθηκαν στοιχεία σχετικά με τη διεθνή ταξινόμηση των ογκολογικών νοσημάτων (ICD,0-3). Ακολούθησαν παρουσιάσεις οι οποίες επικεντρώθηκαν σε θέματα ογκογένεσης, κληρονομικότητας, διατροφής καθώς και σε θέματα σχετικά με τις τεχνικές χειρουργικής, ακτινοθεραπείας,χημειοθεραπείας,μεταμοσχεύσεων μυελού κλπ.

Μετά από μια γεμάτη ημέρα πλούσια σε υλικό και πληροφορίες, η συνάντηση έκλεισε με ένα βίντεο με αποσπάσματα από μια τριήμερη συνάντηση γυναικών οι οποίες πάσχουν από καρκίνο και χρησιμοποιώντας τη χοροθεραπεία μοιράζονται με τις έφηβες κόρες τους τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους. Κάποια από τα ενδιαφέροντα θέματα που μας απασχόλησαν αφορούσαν τον καρκίνο του μαστού και ιδιαίτερα τον γυναικολογικό καρκίνο, την αλλαγή της εικόνας σώματος και εαυτού, τα πιθανά αισθήματα απώλειας θηλυκότητας και σεξουαλικότητας καθώς και την αλλαγή στις διαπροσωπικές σχέσεις. Ακολούθησε μια σύντομη αναφορά στην εφαρμογή των Θεραπειών μέσω Τεχνών στα μέλη των οικογενειών των καρκινοπαθών ασθενών και στη γενικότερη ψυχοκοινωνική φροντίδα τους.

Τη δεύτερη ημέρα, η υπεύθυνη σχεδιασμού του προγράμματος Elana Mannheim πρωτοπόρος στη Γερμανία σχετικά με την οργάνωση, σχεδίαση και εφαρμογή προγραμμάτων χοροθεραπείας σε ογκολογικές κλινικές τα τελευταία 20 χρόνια, επικεντρώθηκε στις βασικές αρχές της ψυχο-ογκολογίας. Από τις μεταφορές και τους μύθους αναφορικά με την ετυμολογία της λέξης «καρκίνος» χαρακτηριστική ήταν η περιγραφή μιας ασθενούς, η οποία περιγράφει τον καρκίνο ως ένα ζώο που κυνηγά το θύμα του και το δαγκώνει κατατρώγοντάς το. Μετά από την εισαγωγή πραγματοποιήθηκε η πρώτη συνάντηση μέσα από την κίνηση με τους υπόλοιπους θεραπευτές και ακολούθησαν βιωματικές ασκήσεις.

Στο σημείο αυτό αναδύθηκαν διάφορες ερωτήσεις: *Τι οδηγεί έναν θεραπευτή μέσω τέχνης σε αυτήν την επιμόρφωση; Ποια είναι τα πιθανά θέματα ζωής που επεξεργάζεται ο κάθε εκπαιδευόμενος και τα οποία συνδέονται με την εκπαίδευση; Πόσο έτοιμος είναι να δουλέψει με έναν τέτοιο πληθυσμό; Ποια είναι τα πιθανά αρχετυπικά θέματα που ζουν μέσα του και αντηχούν σε σχέση με τη νόσο του καρκίνου;*

Όπως αναφέρει η Goodill, ο θεραπευτής ο οποίος προσεγγίζει και ενσωματώνει στην κλινική του πρακτική, θέματα όπως αυτά της απώλειας, του θανάτου, του πένθους, του πόνου, της ασθένειας, οφείλει να ανιχνεύσει και να διεργαστεί τις δικές του συνδέσεις αναφορικά με τα συγκεκριμένα θέματα ζωής, τα οποία θα αποτελέσουν πηγές γνώσης και ενσυναίσθησης για τη θεραπευτική σχέση (Goodill 2005).

Στην απογευματινή συνάντηση κάποια από τα θέματα που αναπτύχθηκαν, αφορούσαν την εμφάνιση και αντιμετώπιση της ψυχιατρικής συννοσηρότητας σε καρκινοπαθείς ενήλικες ασθενείς όπως για παράδειγμα οι αγχώδεις

διαταραχές (και ειδικότερα οι διαταραχές μετατραυματικού στρες), οι καταθλιπτικές διαταραχές, οι πιθανές απόπειρες αυτοκτονίας, η κατάχρηση ουσιών, οι νοητικές αλλαγές που συνδέονται με τη χημειοθεραπεία. Η μελέτη των ψυχοκοινωνικών, σωματικών, ψυχικών προβλημάτων που συνοδεύουν τη νόσο, αλλά και κάποια θέματα πνευματικότητας και θρησκείας που απασχολούν τους ασθενείς, ήταν το αντικείμενο των ομάδων εργασίας οι οποίες σχηματίστηκαν την επόμενη ημέρα.

Οι ομάδες εργασίας από θεραπευτές διαφορετικών προσεγγίσεων έδωσαν τη δυνατότητα αλληλοεπίδρασης γεφυρώνοντας διαφορετικά επιστημονικά πεδία. Οι ομάδες είχαν ως στόχο να εξερευνήσουν και να προτείνουν τρόπους παρέμβασης με ασθενείς σε ατομικό ή ομαδικό επίπεδο, αναφορικά με συγκεκριμένα θέματα όπως για παράδειγμα η διαταραχή γενικευμένου άγχους. *Πώς προσεγγίζει το θέμα ένας μουσικοθεραπευτής σε μια ομάδα; Πώς παρεμβαίνει ένας εικαστικός θεραπευτής και τι υλικά προτείνει; Πώς υποστηρίζει ένας χοροθεραπευτής τον ασθενή που κατακλύζεται από το άγχος που αναπτύχθηκε μετά τη διάγνωση του καρκίνου;*

Μετά τη δημιουργική ανταλλαγή πληροφοριών των ομάδων εργασίας, ακολούθησε μια αναφορά σχετικά με τον τρόπο ταξινόμησης των θεραπευτικών παροχών στις Θεραπείες μέσω Τεχνών (Klassifikation Therapeutischer Leistungen – KTL) ειδικότερα σε χώρους ιατρικής αποκατάστασης και νοσοκομειακές κλινικές. Η συνάντηση έκλεισε με έναν γόνιμο διάλογο μεταξύ των θεραπευτών, δίνοντας έμφαση στην επιστημονική καταγραφή και αξιολόγηση των δεδομένων των Θεραπειών μέσω Τεχνών, τα οποία στη Γερμανία περιλαμβάνονται στον φάκελο του ασθενή.

Δεύτερο τρίημερο

Στη δεύτερη συνάντησή μας (7-9 Μαρτίου 2014), ο στόχος των ομάδων επικεντρώθηκε στην ανάπτυξη συγκεκριμένων παρεμβάσεων με καρκινοπαθείς ασθενείς στα πεδία της Χοροθεραπείας, της Μουσικοθεραπείας και της Εικαστικής Θεραπείας. Χωριστήκαμε σε ομάδες ανάλογα με το επιστημονικό μας πεδίο και η καθεμία εστίασε σε μελέτες περίπτωσης και βιωματικές ασκήσεις αναφορικά με τους πιθανούς τρόπους προσέγγισης των ασθενών σε κλινικά πλαίσια, όπως μονάδες παρηγορητικής φροντίδας, εξωτερικά ιατρεία, κλινικές αποκατάστασης κλπ.

Η ομάδα της Χοροθεραπείας για παράδειγμα ανέπτυξε τους στόχους της θεραπευτικής

προσέγγισης της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας σε ατομικό και ομαδικό επίπεδο και μελέτησε βιωματικά ένα ήδη εφηρμοσμένο μοντέλο Χοροθεραπείας σύμφωνα με τις τελευταίες έρευνες στη Γερμανία (Mannheim, Helmes & Weis 2013). Μέρος αυτού του μοντέλου εκπαίδευσης αφορούσε την εποπτεία των θεραπειών και τα πιθανά συμπτώματα εργασιακής εξουθένωσης (burn-out) που παρατηρούνται.

Ακολούθησαν διάφορες βιωματικές ασκήσεις και ασκήσεις διαλογισμού οι οποίες δύναται να χρησιμοποιηθούν με ασθενείς. Ωστόσο και εδώ αναδύθηκαν καινούριες ερωτήσεις: *Πόσο αληθινά παρών μπορεί να είναι ο θεραπευτής στη διαδικασία βάθους του ασθενή; Πόσο διαθέσιμο εσωτερικό χώρο έχει για να προσφέρει το συμβολικό γιατρικό; Είναι πρόθυμος να κρατά και να υποφέρει το υλικό της αντιμεταβίβασής του; Πόσο χώρο και ενέργεια του παίρνει ο θεραπευόμενος; Πώς μπορεί να ξεχωρίσει την ανάγκη του για παύση και ανάσα προκειμένου να στηρίξει τον ασθενή;*

Στο σημείο αυτό έγινε μια αναφορά στην αναγκαιότητα της ατομικής και ομαδικής εποπτείας αλλά και της προσωπικής φροντίδας των θεραπειών που εργάζονται με τον συγκεκριμένο πληθυσμό. Στόχος είναι η καλλιέργεια της ικανότητάς τους για αναστοχασμό της θεραπευτικής τους πρακτικής αλλά και η καλλιέργεια της αυθεντικότητάς τους, εμβαθύνοντας στη συνειδητότητα (mindfulness). Όπως αναφέρει η Rappaport (2014), η συνειδητότητα αποτελεί μια πρακτική η οποία εστιάζει την προσοχή μας στην παρούσα στιγμή μέσα από μια στάση αποδοχής και μη-κριτικής. Ο Franklin (2014) επισημαίνοντας τον ρόλο της συνειδητότητας στην εκπαίδευση των θεραπειών μέσω Τεχνών αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Πριν σταθούμε απέναντι στους άλλους ως θεραπευτές, χρειάζεται να ανακαλύψουμε τον τρόπο με τον οποίο στεκόμαστε απέναντι στους εαυτούς μας, ειδικότερα όταν ο νους μας είναι ανήσυχος και υπό πίεση. Πριν προσφέρουμε ένα άνευ όρων θετικό βλέμμα στους ασθενείς μας, είναι σημαντικό να είμαστε άνευ όρων ολοκληρωτικά εστιασμένοι εκεί» (Franklin 2014: 264).

Αργότερα, η κάθε ομάδα είχε τη δυνατότητα εξερεύνησης των άλλων πρακτικών μέσω ενός βιωματικού εργαστηρίου. Με αυτόν τον τρόπο η χοροθεραπευτική ομάδα βίωσε μια σύντομη συνεδρία δεκτικής μουσικοθεραπείας και πειραματίστηκε με υλικά στην εικαστική θεραπεία. Ακολούθως, και οι υπόλοιπες ομάδες

πειραματίστηκαν με τις διαφορετικές θεραπευτικές προσεγγίσεις, και με αφορμή ένα θέμα παρουσιάστηκαν βιωματικές ασκήσεις προσαρμοσμένες στον συγκεκριμένο πληθυσμό. Οι θεραπευτές μπορούσαν να υποβάλλουν μια δική τους μελέτη περίπτωσης στην ψυχο-ογκολογία, αφού προηγουμένως δόθηκαν πληροφορίες σχετικά με τον τρόπο καταγραφής αυτής. Ακολούθησε μια παρουσίαση από τον υπεύθυνο μουσικοθεραπευτή Jens Peter Rose, η οποία εστίαζε στην εφαρμογή των Θεραπειών μέσω Τεχνών σε μονάδες παρηγορητικής φροντίδας καθώς και σε θέματα πνευματικότητας και θρησκείας που απασχολούν τον ασθενή.

Η συνάντηση έκλεισε με μια σύντομη αξιολόγηση του προγράμματος, με μια θετική ανατροφοδότηση και με έναν εποικοδομητικό, δημιουργικό διάλογο μεταξύ των θεραπειών.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το συγκεκριμένο μοντέλο συνεχιζόμενης εκπαίδευσης που ακολουθήθηκε, είχε σχεδιαστεί αρχικά από την προαναφερόμενη Elana Mannheim με προσανατολισμό στην εφαρμογή της χοροθεραπείας σε καρκινοπαθείς. Στη συνέχεια προσαρμόστηκε στο πεδίο των Θεραπειών μέσω Τεχνών δίνοντας τη δυνατότητα στους θεραπευτές να αποκτήσουν βασικές γνώσεις στις αρχές της Ογκολογίας και της Ψυχο-Ογκολογίας σε συνδυασμό με τη βιωματική εμπειρία. Ενδιαφέρον θα παρουσίαζε μια μακρότερης διάρκειας εμβάθυνση στα τρία συγκεκριμένα επιστημονικά πεδία που αναφέρθηκαν, καθώς και μια αναφορά στην εφαρμογή των Θεραπειών μέσω Τεχνών σε άλλες πληθυσμιακές ομάδες, όπως για παράδειγμα στα παιδιά. Επίσης, το πρόγραμμα θα μπορούσε να εμπλουτισθεί ακόμη περισσότερο με τα νέα ερευνητικά δεδομένα στις Θεραπείες μέσω Τεχνών στην Ογκολογία.

Ανεξάρτητα από τη μελλοντική πορεία τού συγκεκριμένου προγράμματος συνεχιζόμενης εκπαίδευσης, επιχειρήθηκε μια νέα συνομιλία. Μέσα από την ετερότητα αλλά και τον διαφορετικό θεωρητικό πυρήνα των παραπάνω προσεγγίσεων, επιχειρήθηκε μια αλληλεπίδραση των Θεραπειών μέσω Τεχνών. Μέσα από την συνεργασία και την συσχέτιση των επιστημονικών πεδίων, διατηρήθηκε ανοιχτή η δυνατότητα μιας νέας ζύμωσης, η οποία ανέδειξε νέα σχήματα εκπαίδευσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Breibart, W. S., & Alici Y. (2010). Ψυχο-ογκολογία. *Harvard Review of Psychiatry, Greek Edition*, 17(6), 21-37.

Bradt, J., Goodill, S. W., & Dileo, C. (2011). Dance /Movement Therapy for improving psychological and physical outcomes in cancer patients. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, 10, CD007103.

Bradt, J., Dileo, C., Grocke, D., & Magill, L. (2008). Music interventions for improving psychological and physical outcomes in cancer patients. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, 1, CD006911.

Franklin, M. (2014). Mindful Considerations for Training Art Therapists: Inner Friendship – Outer Professionalism. In L. Rappaport (Ed.), *Mindfulness and the Arts Therapies, Theory and Practice*. London: Jessica Kingsley.

Goodill, S. (2005). Professional Preparation for Medical Dance-Movement Therapy. In S. W. Goodill (Ed.), *An Introduction to Medical /Movement Therapy, Health Care in Motion*. London: Jessica Kingsley.

Grüber, H., & Weis, J. (2009). Künstlerische Therapien in der Onkologie. *Fokus Onkologie*, 12, 66-69.

Kreienberg, R., Albert, U., Follmann, M., Kopp, I., Kühn, T., Wöckel, A., & Zemmler, T. (2008). *Interdisziplinäre S3 Leitlinie für die Diagnostik, Therapie und Nachsorge des Mammakarzinoms*. AWMF, DKG, DKH. Langversion 3,0. Aktualisierung 2012.

Mannheim, E.G. (2014). Εισήγηση στο πρόγραμμα Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης «Οι Θεραπείες Μέσω Τεχνών στην Ογκολογία» [Weiterbildung Künstlerische Therapien in der Onkologie, Basiswissen Psychoonkologie] Alanus Hochschule für Kunst und Gesellschaft.

Mannheim, E. G., Helmes, A., & Weis, J. (2013). Tanztherapie in der stationären onkologischen Rehabilitation. *Forschende Komplementmedizin*, 20(1), 33-41.

Monti, D.A., Peterson, C., Shakin-Kunkel, E. J., Hauck, W. W., Pequignot, E., Rhodes, L., & Brainard, G. C. (2006). A randomized, controlled trial of mindfulness-based art Therapy (MBAT) for women with cancer. *Psycho-Oncology* 15(5), 363-373.

Nainis, N., Paice, J. A., Ratner, J., Wirth, J.H., Lai, J., & Shott, S. (2006). Relieving symptoms in cancer: Innovative use of art therapy. *Journal of Pain Management* 31(2), 162-169.

Rappaport, L. (2014) Mindfulness, Psychotherapy, and the Arts Therapies in L. Rappaport (Ed.), *Mindfulness and the Arts Therapies, Theory and Practice*. London: Jessica Kingsley.

Schwarz, R. (2007). Die Anfänge der Psychoonkologie: Fritz Meerwein. *Psychosomatik und Konsiliarpsychiatrie*, 1(4), 245-248.

□ German Guideline Program in Oncology (GGPO) / Leitlinienprogramm Onkologie, <http://leitlinienprogramm-onkologie.de/English-Language.16.0.html>

Προτεινόμενη παραπομπή:

Αρώνη, Γ. (2016). Ένα μοντέλο συνεχιζόμενης εκπαίδευσης για τις θεραπείες μέσω μεχνών στην ογκολογία. *Approaches: Ένα Διεπιστημονικό Περιοδικό Μουσικοθεραπείας, Ειδικό Τεύχος 8(1)*, 63-67.

Σύνδεσμοι

- Alanus University of Arts and Social Sciences, Study Programmes, Art Therapy/Alanus Hochschule für Kunst und Gesellschaft, <http://www.alanus.edu/eng/studying/study-programmes/art-therapy.html>
- HKS – University of Applied Sciences and Arts in Ottersberg / Hochschule für Künste im Sozialen- Institute for Arts Therapy and Research in Arts and Performing Arts, http://www.hks-ottersberg.de/EN/study/research_institute.php